

HANNA KARHU

”Tulen välkkynässä miesten kasvot loistaa.” Liminaalisuus Aleksis Kiven runoissa ”Eksynyt impi”, ”Sota” ja ”Myrsky”

Kuolema oli vahvasti läsnä ihmisten elämässä Aleksis Kiven aikana ja vai-kutti käsityksiin tämän- ja tuonpuoleisuuden suhteesta. Myös nykyään yliluonnollisena pidettävään suhtauduttiin toisin. Onko Kiven runoudesta löydettävissä merkkejä tämän- ja tuonpuoleisuuden rajat haastavasta ja yliluonnolliseen avautuvasta maailmankuvasta? Entä minkälaisin välinein sitä pystyttäisiin tutkimaan?

Gavin Hopps kirjoittaa toimittamansa teoksen *Byrons' Ghosts: The Spectral, the Spiritual and the Supernatural* esipuheessa aavemaisuu-den käännteestä tutkimuksessa (*the spectral turn*). Hopps tarkoittaa tällä immateriaalisuuden huomioivaa näkökulmaa, joka kyseenalaistaa perin-teiset materialistiset ontologiat ja horjuttaa rajanvetoa objektiivisesti määritellyn toden ja epätoden välillä (ks. esim. Hopps 2013: 1).¹ Hoppsin teoksessa näkökulma tarkoittaa muun muassa aaveiden ja muiden kum-maan laskettavien ilmiöiden² tarkastelua Byronin tuotannossa. Hopps väittää, osin Geoffrey Batchenin ajatuksiin pohjaten, että nykyaika on otollinen tällaiselle tulokulmalle, sillä virtuaalinen todellisuus on opet-tanut meidät jälleen hahmottamaan erilaisia rinnakkaistodellisuuksien tasoja. Virtuaalitodellisuus – ei-materiaalisena läsnäolona – vaikuttaa olevan totta, muttei kuitenkaan täysin totta. (Hopps 2013: 2.)³ Hoppsin mukaan uudelleenlumoutuminen (*re-enchantment*) ja mysteerin tuntu ovat palanneet maailmaan (modifioituna), ja tästä kertoo muun muassa popu-laarikulttuurissa esiintyvä suuri kiinnostus fantasiaa ja mystiikkaa kohtaan (emt. 5). Näkemys esiintyy myös tämän päivän uususkonnollisuuden ja esoterian keskusteluissa (Honkasalo 2017: 50–51).

Niin sanotuille kummille tai oudoille kokemuksille avoin näkö-kulma eksistenssiin ja taiteeseen on näkynyt kotimaisessa tutkimuksessa viime vuosina esimerkiksi Marja-Liisa Honkasalon ja Kaarina Kosken kir-jassa *Mielen rajoilla. Arjen kummat kokemukset* (2017) sekä *Uuden etsijät* -hankkeen tutkimuksissa, joissa on tutkittu erityisesti 1880–1940-luvun taidetta ja kirjallisuutta esoterian viitekehyksessä (esim. Mahlamäki & Kokkinen 2020). Myös Aleksis Kiven tuotantoa voi käsitellä tällä tavoin. Keskustelu immateriaalisuudesta ja henkiolennoista oli Kiven aikana osa vallitsevaa kulttuuria. Kumma näky Kiven aikalaisista esimerkiksi

¹ Hopps kirjoittaa, että siihen nähden, miten keskeistä henkinen, ideaali ja transsendenssi olivat aikoinaan romantiikassa, on kiinnostavaa, miten täysin materialistinen näkökulma onkin onnistunut syrjäyttämään immateriaalisen tutkimuksessa. Kaikki yritykset kur-kottaa materiaalisen tuolle puolen on tulkittu eskapismiksi, illuusioksi tai projektioksi. (Hopps 2013: 9–10.)

² Käytän kumman käsitettä Marja-Liisa Honkasalon määritelmän mukaisesti kuvaamaan outoja, arkiymmärryksen ylittäviä ilmiöitä. Kumma jättää auki ovatko tällaiset ilmiöt luonnollisia vai ”yliluonnollisia” (Honkasalo 2017: 30, 34–37).

³ Hopps korostaa myös Derridan ajattelun merkitystä. Derrida on hahmotellut erilaisia ontologioita, jotka eivät mahdu perinteisiin jakoihin elävä – kuollut, läsnäolo – poissaolo, todellinen – imaginaarinen. (Hopps 2013: 2; Derrida esim. 1994.)

Sakari Topeliuksen tuotannossa (M. Lehtonen 1996). Maija Lehtonen kirjoittaa Topeliuksen ajatuksista seuraavasti: ”Topelius arvelee muun muassa, että jos voisimme ajatuksen silmin nähdä näkymätöntä, kokiimme samaa kuin ’auringonsäteiden valaistessa hämärässä huoneessa leijuvaa pölyä’ ja näkisimme ’yht’äkkiä ilmassa ympärillämme vilisevän lukemattomia eläviä ja taukoamatta liikkuvia olentoja’, enkeleitä ja demoneja” (M. Lehtonen 1996: 131).

Kiven tuotannon haamut kuuluvat kumman piiriin. *Eriikassa* nuoren neidon haamu katselee pilvistä kotiseutuaan ja myös *Karkureissa*, *Margaretassa* ja *Canziossa* mainitaan haamuja. Haamuja esiintyy myös Kiven runoudessa. (Lehtonen 1928: 316–318.) ”Immen unelma” kuvaa esimerkiksi unta, jossa kelmeä haamu kuljettaa runon puhujan öisen avaruuden läpi taivaan portille. Matkalla esiintyy useita henkiolentoja. Myös ”Kesä-yössä” kuvataan ”ihmeellisellä tienoolla” asuvia haamuja. Kattavaa ja ajantasaista tutkimusta Kiven tuotannon haamuista ei ole tehty. Tiina Mahlamäki (2010) on kylläkin tutkinut esoterian viitekehyksessä *Seitsemän veljeksien* yhteyksiä Emanuel Swedenborgin ajatteluun.⁴

Haamut kytkeytyvät laajemmin elämän ja kuoleman välisyyteen, jota kuvataan paljon Kiven tuotannossa. Tällaista liminaalisuutta esiintyy esimerkiksi ”Sydämeni laulussa”, jossa lasta tuuditaan Tuonelaan. *Seitsemän veljeksien* Kalvean immen tarinassa peikon purema impi jää puolestaan välitilaan elämän ja kuoleman välille. Viljo Tarkiainen mukaan ”kuolemanjälkeisten eri olotilojen rajoja Kiven runoudessa ei ole aina helppo vetää jyrkästi, niin monella tavoin ne usein ovat kietoutuneita toisiinsa ja niin läheisessä yhteydessä ne ovat elävän maanpäällisen todellisuuden kanssa” (Tarkiainen 1934: 16). Vastakkaista näkemystä edustaa Kiven tuotannon onnen ja onnettomuuden kaksijakoisuutta korostava Torsten Pettersson, joka kirjoittaa Kiven runouden onnen maan olevan aina ulottumattomissa, taivaassa tai Lintukodon satumaassa ja näkee siirtymän taivaaseen – kuolemaan – kaksijakoisuuden kontekstissa on/off-tapahtumana (Pettersson 2016: 20–21).

Tutkin tässä artikkelissa, miten elämän ja kuoleman välisen, kummaa edustavan aaveenomaisen liminaalitalan vaikutelmaa rakennetaan Aleksis Kiven runoissa ”Eksynyt impi”, ”Sota” ja ”Myrsky”. Sivuan myös kahden jälkimmäisen käsikirjoitusversioita. Tarkoitan liminaalitalalla väli-tilaa, jossa eksistenssi ei vastaa tavallista ”reaalitodellisuutta”, vaan jossa on läsnä jonkinlaisen tuonpuoleisuuden tai toisen todellisuuden taso, ja henkiolentojen läsnäolo korostuu.

Tutkimani runot ovat näennäisesti hyvin eri aiheisia, mutta niissä kaikissa käsitellään kuolemaa. Sekä ”Eksynyt impi” että ”Sota” -runoissa kuolla. ”Myrskyssä” myrskyävä meri puolestaan uhkaa merimiesten henkeä. ”Eksynyt impi” ja ”Sota” -runojen henkilöhaamot liittyvät yksiselitteisesti liminaalitalaan, ovathan he siirtymässä yhdestä eksistentiaalisesta kategoriasta (elävä) toiseen (kuollut). Eksyksissä oleva impi vaeltaa kohti kuolemaansa, ja ”Sota”-runo kuvaa sotatannerta ja kuollutta soturia. Myös ”Myrsky”-runossa korostuu liminaaliluennan mahdollisuus. Kuten tulen osoittamaan, runot käsittelevät liminaalisuutta kuitenkin eri tavoin.

⁴ Swedenborg oli kristitty mystikko, joka kertoi seurustelewansa henkien kanssa (Mahlamäki 2010).

Haamujen ja välitilojen pariin minut on johdattanut kiinnostus Kiven tuotannon ja *The Poems of Ossianin* yhteyksiä kohtaan. Fokusoinikin artikkelissani erityisesti siihen, miten runojen henkilö- ja miljöökuvauksessa havaittavat tekstienväliset yhteydet *The Poems of Ossian* -teokseen rakentavat runojen aavemaisena näyttäytyvien liminaalitulojen kuvausta ja minkälaisia merkityksiä ne runojen liminaalisuudelle avaavat. Osa viittauksista on sellaisia, että niitä voidaan pitää myös yleisinä romantiikan ajan kuvastoon liittyvinä piirteinä, osa taas on spesifimmin *The Poems of Ossianiin* ankkuroituvia.⁵

Liminaalitila ja henkiolennot

Liminaalitilan käsite on peräisin antropologiasta, jossa sitä Victor Turnerin (esim. 1969) muotoilemana, Arnold van Gennepin (1909) riittiteoriaan pohjaten, on käytetty kuvaamaan erityisesti siirtymäriittien keskimmäistä vaihetta, jossa initioitava siirtyy toisesta eksistentiaalisesta kategoriasta toiseen, kuten lapsuudesta aikuisuuteen. Riitinomaisiin liminaalituloihin liittyy usein päästäminen irti rationaalisesta minästä samoin kuin tiettyt yliluonnollisena pidetyt kokemukset. (Turner 2007; Leerssen 1998: 3.) Liminaalisubjekti on monella lailla hankalasti määriteltävässä tilassa, ”ei täällä eikä tuolla” (Keskitalo 2015:18; Turner 2007: 107). Oman kysymyksenasetteluni kannalta on kiinnostavaa, että juuri erilaisten henkiolentojen on nähty olevan liminaalitulassa läsnä (Turner 2007: 119–120).⁶ Tiina Mahlamäki kirjoittaakin elämän rajojen, siirtymien ja kynnysten hermistävän kohtaaman kumman (Mahlmäki 2017: 326).⁷

Kuten tulen artikkelissani osoittamaan, elämän ja kuoleman välitilan käsittelemisellä kirjallisuudessa, esimerkiksi juuri Kiven runoudessa, voidaan pyrkiä kuvaamaan liminaalitilaan liittyviä, vaikeasti määriteltävissä olevia tunnetiloja ja aistimuksia, jotka haastavat näkemyksen elämän ja kuoleman rajan selkeydestä. Liminaalitilan kuvaus taiteessa ottaa kantaa suureen mysteeriin, kuolemaan.

Teen artikkelissani eron kahden erilaisen liminaalisuuden välillä. Liminaaliolennoilla tarkoitan henkiolentoja, jotka liikkuvat tuonpuoleisesta tämänpuoleiseen (enkelit ja haamut). Liminaalitulassa olevat henkilöhahmot ovat puolestaan välitulassa, jossa kumma on tavalla tai toisella läsnä, ja siirtymässä tämänpuoleisesta tuonpuoleiseen. Tämä jälkimmäinen liminaalisuus kietoutuu myös eri elämänvaihteesta toiseen tapahtuviin siirtymiin. ”Eksyneessä immessä” neidosta tulee morsian ja ”Sota”-runon voi tulkita kuvaavan (mieheksi ja) sankarisoturiksi initioitumista.

Satu Grünthal on ottanut liminaalisuuden esiin jo aiemmin ”Eksynyt impi” -runon yhteydessä. Grünthal kirjoittaa romantiikan suosi-

⁵ Vaikka liminaalisuuden yhteydet *The Poems of Ossianiin* korostuvat artikkelissani, ymmärrän että Kivi kirjoitti synteesinomaisesti: romantiikka, kristillisuus monine ilmeneismuotoineen, kansanperinne sekä ossiaanisuus ovat kaikki teksteissä läsnä. En tämän artikkelin puitteissa pysty tarkastelemaan kattavasti näitä kaikkia merkitystasoja.

⁶ Elämän ja kuoleman välinen liminaalitila on läheinen kuolemanrajakokemukselle (*near death experience*), poikkeavalle tajunnantilalle, johon voi liittyä mm. kokemus ei-materiaalisten olentojen läsnäolosta (Korkeila & Koski 2017: 249; Näreaho 2015: 62).

⁷ Ks. kuoleman ja liminaalisuuden suhteista Berger & Kroesen 2016.

neen todellisuuden ja mielikuvituksen rajapinnoilla eläviä liminaaliolentoja, kuten kummituksia ja metsän- ja vedenhenkiä. Näihin olentoihin kuului myös valkea neito, jonka motiivi yhdistää ”Eksyneen immen” ja Kalvean immen tarinan naishahmoja. Valkeaa neitoa on pidetty kuolemanläheisyydessään jopa romanttisen naisidentiteetin perikuvana. (Grünthal 2018: 181.)⁸ Tuon ”Eksyneen immen” liminaalisuuden tarkasteluun uuden tason tarkastelemalla runon tekstienvälisiä yhteyksiä *The Poems of Ossianiin* sekä sen haamutematiikkaa.

The Poems of Ossian, haamut ja liminaalisuus

Kiven tuotannon haamut on liitetty aiemmassa tutkimuksessa pääosin *The Poems of Ossianiin*,⁹ poikkeuksena Tiina Mahlamäki (2010), joka on nostanut esiin yhteydet Swedenborgin ajattelussa esiintyneisiin kuolleiden henkiin tai haamuihin.¹⁰ Taimi Tanskanen (1970) on löytänyt sanafrekvenssitutkimukseen pohjautuvan metodinsa avulla runsaasti yhtäläisyyksiä Kiven runojen ja *Ossianin laulujen* ruotsinnoksen sanastosta.¹¹ Tanskanen mukaan Kiven tuotannon ossiaanisia piirteitä ovat esimerkiksi juuri haamut, tuulessa liehuvat kiharat ja luonnonkuvauksen yhtäläisyydet (Tanskanen 1970: 172). Kiven ja *Ossianin laulujen* yhteyksiä ovat tutkineet myös J. V. Lehtonen (1928)¹² ja Onni Okkonen (1912). Sekä Tanskanen että Lehtonen ovat havainneet yhteyksiä teoksen ja tutkimieni runojen välillä. Aiempi Kivi-tutkimus on keskittynyt tiettyjen yhteisten kielellisten piirteiden ja vaikutussuhteen tarkasteluun.

Ossianin laulut, skotlantilaisen James Macphersonin 1760–1765 toimittamat ja gaelinkielestä englanniksi kääntämät, mutta myös pitkälti sepittämät, proosarunotekstit kertovat Ylämaiden varhaisista sankari-ajoista, sodankäynnistä, sammaleisista hautapaasista, kalpeista neidoista ja haamuista.¹³ Teos otettiin innostuneesti vastaan ja se oli edelleen

⁸ Jyrki Nummi on puolestaan ottanut initiaation esiin artikkelissaan Kalvean immen tarinasta. Nummen mukaan *Seitsemän veljeks*n sisäiskertomusten narratiivit muistuttavat van Gennepin kolmevaiheista initiaation skeemaa. (Nummi 2008: 7–8.)

⁹ Käytän tästä eteenpäin nimeä *Ossianin laulut*. Suomeksi teosta ei ole käännetty.

¹⁰ Mahlamäki referoi (Kiven tuntemia) Swedenborgin, *Em. Swedenborgs Tankar och Syner i Andeliga Ämnen* -teoksessa (1819) esittämiä ajatuksia seuraavasti (Mahlamäki 2010: 171): ”Kuollessaan ihminen muuttuu hengeksi irtautuen ruumiistaan, mutta pysyy muutoin entisen kaltaisena, näkevänä, kuulevana ja tuntevana. Swedenborgin henkimaailma muodostaa suoran jatkon maalliselle elämälle. Taivaan ja maan välillä, tämän- ja tuonpuoleisen välillä on vain ohut verho, ja elämä henkien maailmassa alkaa välittömästi maanpäällisen elämän jälkeen. Henget eivät itse välttämättä edes tajua kuollessaan vaan jatkavat arkista elämäänsä totutuilla tavoillaan, kuitenkin elävien silmiltä salattuina. Vain Swedenborgille oli annettu kyky nähdä ja kommunikoida kuolleiden, henkimaailman sekä enkelten kanssa. – Swedenborgin mukaan vuonna 1756 oli alkanut uusi ajanjakso, jonka myötä henkimaailman salaisuudet avautuivat ja niitä oli myös ihmiskunnan sallittua lähestyä.”

¹¹ Tanskanen tutkimuskorpus käsittää ensisijaisesti Kiven *Kanervalan* (1866) ja vastaavan määrän sanoja *Ossianin laulujen* ensimmäisestä osasta (Tanskanen 1970: 117–118). Tanskanen tekee kuitenkin huomioita laajemminkin Kiven tuotannosta.

¹² J. V. Lehtosen mukaan ossiaanisia piirteitä Kiven runouteen on tullut paljon Ruotsin romantikkojen, erityisesti Stagneliuksen ja Atterbomin välityksellä. Suomalaisten runoilijoiden osalta puolestaan Runebergin ja Topeliuksen, kenties myös Fredrik Cygnaeuksen kautta. (Lehtonen 1928: 92.)

¹³ Ks. teoksen autenttisuuskiihistä esim. Nyqvist ja Oja 2018.

1800-luvun ensimmäisellä puoliskolla laajasti luettu kirja.¹⁴ *Ossianin laulut* vaikutti romantiikan kirjalliseen repertuaariin muun muassa juuri liminaalitematiikan (Leerssen 1998) ja haamukuvaston (Lehtonen 1928: 303) kautta. Haamut ovat Macphersonin teoksessa keskeisessä roolissa: kuolleet sankarit ja puoliset näyttäytyvät eläville ja tarkkailevat jälkipolvien elämää pilvien päältä. J. V. Lehtosen mukaan haamut esiintyvät ”mitä erilaisimmissa tehtävissä ja muodoissa, niitä ylistetään, pelätään ja halveksitaan ja ne täyttävät siten hyvin huomattavan sijan elävien ajatuksista.” Lehtonen pitää juuri haamuja teoksen mieleenpainuvimpana piirteenä ja kirjoittaa Euroopan *Ossianin lauluihin* viittaavan runouden ”aivan vilisemällä vilisevän” haamuja. (Lehtonen 1928: 303.)

Aleksis Kivi oli tutustunut Macphersonin teokseen Nils Arfwidssonin ruotsinnoksen *Oisians sånger* (1842–1846) kautta, joka oli Suomen suurruhtinaskunnassakin menestysteos (Tanskanen 1970: 19). Usein lainatussa kirjeessään Kaarlo Bergbomille Kivi sanoo haluavansa käyskennellä honkanummien harjanteilla ja muistella *Ossianin* sankareita (Kivi 2012: 295).

Tunnetuimpana *Ossianin laulujen* osuutena pidetään jaksoa, jossa Ossian, entinen sotapäällikkö ja bardi, muistelee isänsä Fingalin sotasankaruutta ja (kuollutta) poikaansa Oscaria. Kuolema onkin soturien elämässä jatkuvasti läsnä – ja melankolinen sävy teoksessa vallitseva (vrt. Stafford 1996: xiv). Ossiaanisessa maailmassa kuolleet ovat aktiivisessa yhteydessä elävien kanssa ja liikkuvat eri eksistenssien välillä. Sankarien kuolemanjälkeinen elämä elävien keskuudessa taattiin myös bardien, sankareita ja heidän sankaritekojaan käsittelevien laulujen avulla. Ossian on itse myös bardi, tarinan tasolla Fingal-kuninkaan palveluksessa, mutta toimii samalla Fingal-osuuden kertojana.

Ossianin lauluista ei ole sen ongelmalliseksi koetun luonteen vuoksi tehty käytännössä lainkaan tekstilähtöistä kirjallisuudentutkimusta.¹⁵ Joep Leerssen (1998) tarkastelee kuitenkin artikkelissaan ”Ossianic liminality: Between native tradition and preromantic taste” teoksen merkitystä myöhemmälle kirjallisuudelle liminaalisuuden avulla. Leerssen korostaa muun muassa Ossianin luonnetta juuri liminaalina henkilönä. Ossian on vanhus, joka ei enää täysin kuulu elävien maailmaan ja joka toimii välittäjänä elävien ja kuolleiden välillä. Tuuli liikuttaa Ossianin harpun kieliä aivan kuin kuolleiden henget, ja musiikki on pelkkää viestiä haudan takaa. Ossianin tunteetkin ovat tuonpuoleisen kommunikaatiota tämänpuoleisuuden kanssa. (Leerssen 1998: 7.)

Leerssenin mukaan juuri *Ossianin laulujen* moninainen liminaalisuus oli merkittävä teoksen suosion syy.¹⁶ Leerssen kirjoittaa myös, miten 1800-luvun kirjallisuudessa tietyt liminaalit paikat ja ajankohdat yhdistyivät subliimeihin tunnetiloihin, ja pitää tätä kirjallisena strategiana,

¹⁴ Teoksen vastaanottoa ja merkitystä kirjallisuudenhistorialle on lähdetty arvioimaan uudelleen viime vuosikymmeninä. Ks. esim. Gaskill 1991; Gaskill 1996; Gaskill 2004; Stafford 1988. Ks. teoksen merkityksestä Kiven aikalaisten tuotannossa Tanskanen 1970. Kiitän Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran *Ossianin laulut* -lukupiirin osallistujia ja alustajia Ossian-tietouteni syventämisestä.

¹⁵ Ks. kuitenkin Moore 2003.

¹⁶ Leerssen kirjoittaa koko teoksen olevan liminaalissa ongelmallisen geneettisen luonteensa vuoksi (kansanperinnettä vai kirjallisuutta, aito vai väärennös).

joka jäljittyy *Ossianin lauluihin*. (Leerssen 1998: 2–3.) Leerssen tarkastelee topografisesti välitiloihin sijoitettavia paikkoja, jotka olivat merkittäviä esimerkiksi rituaaleille, joissa shamaani saa yhteyden tuonpuoleiseen. Tällaisia ovat Leerssenin mukaan esimerkiksi erilaiset veden ja maan rajalla olevat paikat, kuten rannat, tai maan ja taivaan välillä olevat vuorenhuiput. Topografista liminaalisuutta voidaan korostaa kirjallisuudessa vielä erilaisten ajallisten välitilojen avulla, kuten valon ja pimeyden välitilan avulla, joita ovat esimerkiksi aamun valkeneminen tai illan laskeutuminen.¹⁷ Tämänäyttypiset kuvaukset ovat kirjallisuudessa hyvin yleisiä, mutta ossiaanisisessa viitekehityksessä ne nousevat kohosteisiksi yhdistyessään tiettyihin poikkeuksellisen voimakkaisiin tai subliimeihin tunnetiloihin sekä inhimilliselle kokemusmaailmalle ja jopa ontologialle vieraisiin ympäristöihin. (Leerssen 1998: 3–4.)

Leerssen korostaa erityisesti burkelaisen, häikäistymisen ja kauhun yhdistävän subliimin suosiota 1800-luvun kirjallisuudessa.¹⁸ Liminaalien ympäristöjen yhdistäminen subliimin rekisteriin on Leerssenin mukaan toimiva kirjallinen väline, jonka avulla voidaan luoda mielelle tarvittava tila voimakkaiden tunteiden vastaanottamiseksi. (Leerssen 1998: 6–7.)

Tekijäänsä odottaa tarkempi analyysi liminaalisuudesta *Ossianin laulujen* tekstin tasolla, kuten myös teoksen haamujen ja niiden roolien perinpohjainen analyysi.

Aaveenomainen impi ja liekehtivä henkiolento

Kanervala-kokoelmaan (1866) kuuluva runo ”Eksynyt impi” kuvaa neidon matkaa metsässä, peikkojen hyökkäystä, tapaamista taivaallisen miespuolisen olennon kanssa, paluuta kotiin, valmistautumista kuolemaan kuumehoureissa sekä maanpäällistä todellisuutta immen kuoleman jälkeen. Kuten edellä on mainittu, J. V. Lehtonen (1928: 146) ja Taimi Tanskanen ovat havainneet runossa yhteyksiä *Ossianin lauluihin*. Analysoin seuraavassa minkälaisia uusia merkityksiä nämä yhteydet tarjoavat elämän ja kuoleman välisen liminaalitalan hahmottamiselle runossa. Tulkitsen runoa liminaalitalan kuvauksena eli niin, että impi on jo lähes runon alusta asti elämän ja kuoleman välisessä, reaali maailman eksistenssistä eroavassa tilassa. Jo runon nimessä esiintyvä määre ”eksynyt” viittaa neidon olevan jossain muualla kuin totutussa, turvallisessa ja helposti määriteltävissä olevassa tilassa, jossain, missä vallitsee hämmennys ja rajoilla oleminen.¹⁹

Satu Grünthal on tutkinut ”Eksynyt impi” -runoa herännäiskristillisen morsiusmystiikan kontekstissa. Neito kohtaa vaelluksellaan Kristukseen vertautuvan ”yljän” ja kuolee onnellisena, sillä hän pääsee taivaalliseksi morsiameksi tuonpuoleiseen. (Grünthal 2018.) Liminaalinen valkea neito ennusti usein kuolemaa tai oli onnettomasti kuolleen naisen harhailemaan jäänyt henki. ”Eksyneessä immessä” valkean neidon motiivi

¹⁷ Ks. topografiaan liittyvästä liminaalisuudesta myös Grünthal 1997.

¹⁸ Ks. Kiven ”Ruususolmu”-runosta ja burkelaisesta subliimista Karhu 2016.

¹⁹ Immen kuumetila on myös todellisuuden rajoja sekoittava liminaalitala elämän ja kuoleman välillä.

tulee Grünthalin mukaan esiin kalpeina kasvoina, valkeina vaatteina ja yhteytenä kristilliseen tai kansanperinteen tuonpuoleisuuteen. Grünthal korostaa Kiven runojen neitojen valkeuden olevan kuitenkin pitkälti toisen tyyppistä kuin motiivissa yleensä, sillä se yhdistyy Kivellä pyhyteen ja rakkauteen. (Grünthal 2018: 181; 185.)²⁰

Omassa luennassani kiinnitän huomiota aaveenomaiseen liminaalitalaan, jossa runon henkilöt ovat ja jota *Ossian*-viitteet rakentavat. Ensinnäkin kun peikot ympäröivät immen, hänen kasvonsa kuvataan ”kelmeiksi”. Myös *Ossianin laulujen* henkilökuvauksessa esiintyy adjektiiveja, joita Tanskanen kutsuu kalpeiksi tai kelmeiksi adjektiiveiksi. Näitä ovat esimerkiksi ”blek” ja ”bleknad”. (Macpherson 1842: esim. 187, 222; Tanskanen 1970: 174, 148; Vrt. myös Lehtonen 1928: 317.) Lisäksi kuolleita kuvataan kelmeiksi, esimerkiksi kuningas Fingalin kuollutta Comala-rakastettua (Macpherson 1842: 173). Myös runon peikot liittyvät liminaaliin, johonkin reaali maailman ja toisen todellisuuden välissä olevaan. Peikot vyöryvät immen ympärille luolista, jotka ovat Leerssenin mukaan ossiaaniseksi liminaalisuudelle tyypillisiä paikkoja (Leerssen 1998: 3). Peikot voikin tulkita liminaaliolentoiksi, jotka edustavat jotakin voimakasta, vaarallista ja pelottavaa, seksuaalisuutta (vrt. Nummi 2007) tai muuta voimaa.

Immen asemaa liminaalitalassa ja aavemaisuuden tunnelmaa korostaa myös se, että runossa todella puhutaan ”impihaamusta”: ”tuli sinertävä välähtää, / silloin kimmeltävän impihaamun / näet kirkkaudes seisovan” (Kivi 1984: 72). Kohta on kiinnostava ja näyttäytyy kohosteisena siitäkin syystä, että siinä puhutellaan lukijaa suoraan (näet), mitä ei muualla runossa tapaa. Mutta käytetäänkö kohdassa haamu-sanaa merkityksessä ”hahmo”²¹, jolloin moderni lukija tulkitsisi sanaa väärin, vai sisältääkö sana tässä jo jollain tavoin kuolleeseen liittyviä merkityksiä?

Ossianin lauluissa haamut eivät suinkaan aina olleet kelmeitä hahmoja, vaan toisinaan myös loistavia, kimmeltäviä ja loimuavia ilmestyksiä, kuten esimerkiksi kuningas Trenmorin haamu, joka ”glänser bland forntida furstar främst” (Macpherson, 1842: 138–139; Tanskanen 1970: 160). Myös impihaamu kimmeltää.²² Konteksti on kyseisen sanan merkityksen rakentamisen kannalta tärkeä. Runohan kuvaa Grünthalin havaintoon viitaten valkeaa neitoa ja omassa luennassani neitoa aaveenomaisessa, *Ossianin lauluihin* viittaavassa liminaalitalassa. Impi on elämän ja kuoleman dikotomian kyseenalaistavassa tilassa kahden eksistenssin välissä. ”Impihaamu” viittaa ja jopa ennustaa neidon kuolemaa; sana voidaan tulkita tietynlaisena etiäisenä.²³ Pian kuolevan neidon haltijaolento näyttäytyy ja neito

²⁰ Ks. balladien liminaalinasista ja valkeista neidoista Grünthal 1997: 40–64.

²¹ Haamu-sana on monimerkityksinen. *Vanhan kirjasuomen sanakirja* (1985) tuntee vain merkityksen hahmo. J.V. Lehtonenkin on nostanut esiin haasteen Kiven haamu-sanojen merkitysten, myös ”Eksyneen immen” kohdalla (Lehtonen 1928: 316).

²² *Ossianin lauluissa* esiintyy runsaasti väikkymistä, leimuamista, loistamista, kiiltämistä ja kimmeltämistä kuvaavia verbejä (Tanskanen 1970: 159). Toisaalta myös esimerkiksi balladeissa liminaalien naishahmojen tuonpuoleisuus ilmeni valonhohteena kasvoilla sekä kalvakuutena (Grünthal 1997: 43).

²³ Suomalaisessa kansanuskossa haamumaisen kaksoisolennon, etiäisen eli haltijaolennon näkeminen saatettiin tulkita kuoleman enteeksi (Pulkkinen 2016: 147). Ks. lisää ihmisen vaeltavista sieluista sekä kuolemaan liittyvistä henkiolennoista suomalaisessa kansanuskossa Pulkkinen 2016: 143–189.

näyttää haamulta (kuolleelta), vaikkei sitä vielä ole. Tulevaisuus ja nykyhetki lomittuvat.

Monimerkityksisen tai määrittelyjä pakenevan ”impihaamun” voi tulkita heijastavan *Ossianin laulujen* kuolleiden maailman poikkeavaa aikakäsitystä. John Dwyerin mukaan *Ossianin lauluissa* elävien ja kuolleiden maailma sekä mennyt ja nykyhetki sekoittuvat hämmentävästi (Dwyer 1996: 190). *Ossianin laulujen* haamuilla oli myös profeetallisia kykyjä. He saivat kuolleiden valtakunnassa tietoa elävien ihmisten maailman tulevaisuudesta. (Bysveen 1982: 119.) ”Impihaamu” voikin viitata myös eri todellisuuksien aikakäsitysten sekoittumiseen. Kimmeltävä impihaamu tai haamunkaltainen impi edustaa jo tietynlaista liminaaliolentoa ja erilaisen eksistenssien voimakasta lomittumista. Poikkeava aikakäsitys esiintyy myös ”Sota”-runossa, jonka lopussa kuollut soturi katselee alas taistelun melskeeseen, vaikka taistelun on kuvattu jo aiemmin runossa päättyneen: kuolleiden aika eroaa elävien ajasta.²⁴

”Eksyneessä immessä”, kuten muissakin tässä artikkelissa käsitellyissä runoissa, esiintyy *Ossianin lauluja* muistuttavaa miljöökuvausta sekä paikkoja, jotka Leerssen liittää ossiaaniseen liminaalisuuteen. ”Eksyneessä immessä” jälkimmäisiä edustaa ennen kaikkea vuorenhuippu, jonka laella seisoo neidon kohtaama liminaaliolento, taivaallinen ylkä. Vuoren laella tuonpuoleisuuden olento ylkä on kahden erilaisen eksistenssin välissä: ei taivaassa muttei myöskään maan päällä. Liminaaliolentoa kuvataan seuraavasti: ”Kiharat kuin loimottavat liekit / hänen ohauksil liekkuvat” ja ”kiharansa kuni liekit leimuit, / armaasti hän mua katsahti” (Kivi 1984: 74–75). Tanskanen vertaa ylkää erääseen *Ossianin laulujen* tulikiharaiseen haamuun, josta puhutaan näin: ”I dina lockar var eld” (Tanskanen 1970: 137; Macpherson, 1842: 121). Liminaaliolennon kiharat vertautuvat runossa lisäksi loimottaviin liekkiin. *Ossianin lauluissa* puolestaan urhoolliset soturit (sankarit) vertautuvat liekkiin (Macpherson, 1842: 153; Tanskanen 1970: 137) ja ”leimuaminen” (”flamma”) on jälleen yksi verbeistä, joka on yleinen niin *Ossianin lauluissa* kuin Kiven tuotannossa (Tanskanen 1970: 159). Voisiko runon taivaallisen rakastetun tulkita ossiaanisenä sankarin haamuna, joka käy noutamassa immen tuonpuoleiseen?²⁵ Joka tapauksessa on kiistatonta, että ylkä on kuvattu *Ossianin* sankarien tavoin, mikä korostaa yljän hahmon aaveenomaisuutta. Hän pystyy liikkumaan tämän- ja tuonpuoleisen välillä kuten *Ossianin laulujen* haamut tai kristinuskon enkelit.

”Eksyneen immen” öinen ja myrskyvä maisema on yksi ossiaaninen miljöö²⁶; runon impi harhailee ”synkeässä laaksossa” (Kivi 1984:

²⁴ Myös Derrida kirjoittaa aaveista ja kehämäisestä aikakäsityksestä, joka problematisoi läsnäolon ja poissaolon käsitteet (Sääskilähti 2016; Derrida 1994: 97–99).

²⁵ Ks. Byronin henkilöiden eroottisesti latautuneista kohtaamisista haamujen kanssa Beatty 2013: 35 sekä swedenborgilaisten enkelien taivaassa solmimista avioliitoista Mahlamäki 2010: 174–175.

²⁶ Yöaika ja myrsky kuuluvat myös yleisromanttiseen tai goottilaiseen kuvastoon. Ks. yöstä romantiikassa esim. Furst 2006 ja myrskyjen esiintymisestä goottilaisessa romaanissa Tracy 1981: 204. Furst kirjoittaa yöllisten maisemien liittyneen romantiikassa muun muassa fyysisen ja psykologisen kuohunnan ja myrskynnän kuvauksiin, ja nostaa tässä yhteydessä esiin *Ossianin laulujen* yöllisten maisemien merkityksen, joissa esi-isien aavemaisat henget ovat läsnä (Furst 2006: 511–512).

72). *Ossianin lauluissa* luonto on usein tumma tai synkkä ("mörk"). (Macpherson, 1842: esim. 153, 253; Tanskanen 1970: 142–143.)²⁷ Kiven runossa myrsky alkaa pian sen jälkeen, kun valosta on siirrytty pimeyteen: "päivän heljä silmä sammuu / luonto pimeydes hengittää" (Kivi 1984: 71). Yön laskeutumista voi pitää siirtymisenä liminaalitilaan. Kyseessä on eräs Lersseenin mainitsemista tyypillisesti liminaalitiloja markkeeraavista ajankohdista (Leerssen 1998: 3–4). Myös ukonilma on keskeinen merkittäjä runossa juuri elämän ja kuoleman väliseen liminaalitilaan liittyen ja myös sen voi tulkita viittaavan *Ossianin lauluihin*. Teoksessa leimuaa ja eräässä kohden salamot leimahtelevat nimenomaan nuoren neidon ympärillä: "blixtar flamma kring Jungfrun" (Macpherson, 1842: 174; Tanskanen 1970: 159). Kiven immen matkan alussa salamoi: "Pilvet taivaal kiittää, leimahtelee, / jyrisee, ja itkee raskahaast" (Kivi 1984: 71). Säkeissä on havaittavissa myös luonnon elollistamista, jota on pidetty Kivellä osin ossiaanisenä ilmiönä (Lehtonen 1928: 212–240).²⁸ Yötä ja sitä halkovia valoja kuvataan myös muissa käsittelemissäni runoissa ja ukonilma esiintyy niissä tavalla tai toisella.²⁹

Vaikka "Eksynyt impi"-runon kristillinen viitekehys on kiistaton, viitteet *Ossianiin lauluihin* avaavat kuitenkin mahdollisuuksia kummaan liittyville merkityksille. Sekä immen että yljän hahmot liittyvät kristilliseen kontekstiin, mutta ossiaaniset motiivit toimivat elämän ja kuoleman välisen aavemaisen liminaalitilan osoittajina. Impi kuvataan poikkeavassa elämän ja kuoleman välitilassa, jossa henkimaailma on jo läsnä. Runossa aavemainen liminaali liittyy Kiven runouden keskeiseen kysymykseen rakkauden ja kuoleman yhteyksistä (vrt. Pettersson 2016; Nummi 2007; Turunen tässä teoksessa: "'Alma' ja lempeän kuoleman aihelema"). Immen rakkaus ylkää kohtaan kyseenalaistaa tämän ja tuonpuoleisuuden rajan, jonka ohuus sekä eri todellisuuksien lomittuminen realisoituvat jo immen salamoiden välkkeessä kimmeltävässä haamu-maisessa hahmossa.

²⁷ Ks. myös harhailla-verbistä Kivellä ja *Ossianin lauluissa* Tanskanen 1970: 155. Tanskanen huomioi lisäksi, että "Eksyneessä immessä" myös immen aatokset harhailevat.

²⁸ "[O]n se kuvakieli, jota käytellen Aleksis Kivi (– –) olennoi taivaankappaleita ja luonnonilmiöitä, kaikkein suurimmalta osaltaan peräisin yleisromanttisista, etupäässä uskottavasti *Ossianin* ja Stagneliuksen tarjoamista lähteistä, mikäli ei ole kysymys kuvista, jotka tuntuvat kulkeneen perintönä vuosisadasta vuosisataan ja kansasta kansaan (Lehtonen 1928: 286).

²⁹ Näiden lisäksi salamointia kuvataan myös esimerkiksi runossa "Niittu", jossa runon neidon kuvaus viittaa *Ossianin lauluihin*: neito liikkuu esimerkiksi kuin "taivaan-haamu". Ja kuinka ollakaan, salamointi ennakoi neidon kuolemaa. Runon puhuja näkee neidon viimeisen kerran elossa "tuleniskus Kalevan" (elosalaman valossa):

Viimeisen kerranpa katselin silloin
kaunista neitoo täällä;
valkean säihkynäs äänettömässä
kiharans uiskentelit;
otsal, tulen valkeus,
silmäkuopis, hämäryys, (– –) (Kivi 1984: 113.)

Ks. runon tulkinnasta epifanian ja suuflaisen mystiikan kontekstissa Seutu 2016.

Sotatantereen ja soturin liminaalisuus

Kirjallisessa *Kuukausilehdessä* 1866 julkaistussa ”Sota”-runossa kuvataan sodan melskettä, sotatantereella jatkuvasti läsnäolevaa kuolemaa – ja taistelussa kuollutta sankaria, joka katselee ”korkeuden linnasta” alas elävien maailmaan. Se on Kiven runoista myös se, jonka *Ossian*-yhteyksistä kaikki tutkijat ovat olleet yksimielisiä.³⁰

Soturit ja sotilaat ovat liminaalitalan hahmoja. Kuolema on niin keskeisesti läsnä soturien elämässä, että he ikään kuin ovat jo lähtökohdaisesti toinen jalka tuonpuoleisessa. Sotien kuolemankulttuuria tutkinut Ilona Pajari korostaa heimosoturien, joihin *Ossianin laulujen* sankarienkin voi laskea kuuluvan, olleen kaikkein arvokkaimpia kuolleita. Soturin kuolema saattoi myös määrittää koko hänen elämänsä merkityksen. (Pajari 2013: 1.) ”Sota”-runon soturi initioituu sankariksi kuoleamalla. Runossa taistelulentää kuvataankin ”kuolon ja kunnian peltona”. Vertaus esiintyy myös *Ossianin lauluissa* (Macpherson 1846: 168; Lehtonen 1928: 288). *Ossianin lauluissa* soturien liminaalia aavemaisuutta korostaa se, että heitä verrataan yleisesti aaveisiin tai haamuihin (Macpherson 1842, 235; Lehtonen 1928: 293). ”Sota”-runossa satureita verrataan samassa hengessä ”peikkoen synkeään parveen” (Kivi 1984: 40).³¹

”Sota”-runon taistelutantereella esiintyy myös Tuonelan enkeli, tämän ja tuonpuoleisuuden välillä liikkuva liminaaliolento: ”ja kumisee kultanen kangas, / kosk’ Tuonelan enkeli niittää” (Kivi 1984: 39–40). Lehtonen kirjoittaa, että enkeli vertautuu *Ossianin lauluissa* riehuvaan, personoituun kuolemaan, joka esimerkiksi kävelee valtavien askelin ja istuu sankarin miekalla (Lehtonen 1928: 285).³²

Ossianin laulujen sankareiden elämäntehtävä oli taistelu ja suurin haave kuolla taistelussa, päästä toiseen maailmaan (”Otherworld”) (vrt. Bysveen 1982: 118) – sekä saavuttaa ikuinen elämä bardien laulujen avulla.³³ Ajatus bardien ylläpitämästä kuolemanjälkeisestä kunniaa tulee esiin ”Sota”-runon ”Tappelo”-käsikirjoitusversion säkeessä ”Kun sankarten kunnia kaika” (Lehtonen 1928: 301). Tässä sankarin kuolemanjälkeinen elämä saa konkreettisen, runon lopussa esiintyvän tuonpuoleisuuden lisäksi rinnalleen myös toisen ulottuvuuden: sankarin elämän jatkumisen lauluissa, taiteessa.

³⁰ Ks. runon runsaista viittauksista *Ossianin lauluihin* tarkemmin Lehtonen 1928: 276–319.

³¹ Lehtosen mukaan Kivi on kääntänyt sanan ”spöke” peikoksi ja käyttänyt sitä samassa merkityksessä kuin M. A. Castrén, eli tarkoittamaan vainajien henkiä (Lehtonen 1928: 294).

³² Tuonelan enkeli avautuu toki myös kohti muita merkityksiä. Tuonelan voi tulkita viittaavan runossa eri uskomusjärjestelmiin, esimerkiksi kalevalaiseen vainajien maailmaan tai pietistiseen tuonelaan välitulana, jonne enkeli kuolleet johdattaa. J.V. Lehtosen mukaan Kivi ammensi Tuonela-kuviinsa niin kansanrunoudesta kuin Dantelta ja Homerokselta (Lehtonen 1928: 88–101). Kristillisessä kontekstissa on tärkeä huomioida, että puhtasoppisuudessa ei tuonela tai välitilaa ennen taivaaseen tai helvettiin pääsyä ollut. Protestanttisessa teologiassa tapahtui kuitenkin muutos 1800-luvun alusta alkaen pietismin myötä, joka toi kristillisen välitalan muotiin. (McDannell & Lang 2001.) Kristillisen tuonpuoleisuusajattelun laajeneminen näkyi kotimaisessa kirjallisuudessa vahvasti Sakari Topeliuksen tuotannossa. Topeliuksella enkelit olivat tärkeitä toimijoita, jotka liikkuvivat tuonpuoleisuuden ja tämänpuoleisuuden välillä. (M. Lehtonen 1996.)

³³ Ks. bardeista ja *Ossianin lauluista* Bysveen 1982: 109–113.

Runossa ja sen käsikirjoitusversioissa kuvataan myös soturin kuolemanjälkeistä elämää. Eri versioissa sankarin kuolemanjälkeisestä olo-
muodosta puhutaan eri tavoin. Julkaistussa runossa puhutaan kaatuneen
sankarin sielusta, joka käyskentelee yläilmojen linnassa: ”Mut kaatuneen
sankarin sielu / on astunut korkuuden linnaan” (Kivi 1984: 40). ”Tappelo”-
käsikirjoitusversiossa puhutaan puolestaan sankarin haamusta (Lehtonen
1928: 302): ”Mut kaatuneen sankarin haamu / Käy hymyten korkuuden
linnas”.³⁴

Käsikirjoitusvaiheessa aavemainen liminaali vaikuttaa olleen ko-
rostuneemmassa asemassa kuin julkaistussa runossa. Aaveet mainitaan
nimittäin myös ”Taistelo”-käsikirjoitusversiossa:

On kaukana hymyvä henki
lemmen ja laupeuden;
on kaukana katsanto äitis,
katsanto morsiames,
se aamutähtes lempeä! –
Tääl vallitsee
vaan pilvet ja Kalmalan aaveet. (Kivi 1984: 43.)

Äidin ja morsiamen katse edustavat elämää jota soturi kaipaa. Soturi on
ajautunut kuitenkin kaiken lohdullisuuden, ja pelastuksen mahdollisuuden
tuolle puolen liminaalitilaan, jossa tuonpuoleisuuden olennoilla, haamuil-
la, on valta. Sana haamu yhdistyy tässä johonkin pelottavaan, kun taas
”Tappelossa” se saa positiivisempia merkityksiä kuvatessaan sankarin
kuolemanjälkeistä olomuotoa.

”Sota”-runo loppuu kuvaukseen, jossa kuollut sankarisoturi katse-
lee ”hymyen” alaspäin, elävien maailmaan. Ratkaisu on Lehtonen mukaan
korostuneen ossiaaninen (Lehtonen 1928: 302):

Kaatunut sankari, jonka ’sielu’ nousee yläilmoihin johonkin salaperäiseen linnaan tai
saliin ja joka sieltä katselee, itse maallisista taisteluista vapautuneena, sukulaistensa ja
toveriensa kamppailua ja urhoutta, on nimittäin niin selvästi ossianilainen ilmiö, ettei
juuri minkäänlainen erehtyminen ole mahdollista.

Kuten ”Eksyneen immen” tapauksessa, myös ”Sota”-runon miljöökü-
vauksessa esiintyy valovaikutelmia, joiden voi tulkita viittaavan *Ossianin
lauluihin*. Runon molemmissa käsikirjoitusversioissa kuvataan välkehdin-
tää yössä. ”Tappelossa” sanotaan ”mut salavat loistaa yös (Kivi 1984:
41) ja ”Taistelossa” ”tuos leimahtaa – / verivainio ruskottaa yössä” (Kivi
1984: 43). Lehtonen (kuten myöhemmin Tanskanenkin) huomauttaa, että
Ossianin lauluissa sankarien aseet loistavat yössä (esim. Macpherson, 1846:
128; Lehtonen 1928: 291). *Ossianin lauluissa* esiintyy myös muunlaisia öisiä
valovaikutelmia (esim. Macpherson 1842: 166), jotka Nils Arfwidssonin
laatiman viitekommentaarin mukaan viittaavat usein yliluonnolliseen
(Macpherson 1842: 176). Myös ”Myrskyssä” kuvataan yötä, jota halkovat
valon välkkeet. ”Eksyneessä immessä” ja ”Myrskyssä” kuitenkin ukkostaa
ja pimeyttä halkovat salamet. Ukkonen mainitaan tosin myös ”Sota”-
runon maailmassa, sillä sotajoukkoja verrataan ukkospilviin, ”Tappelossa”
sodan ääniä myös myrskyn ja ukkosen pauhuun.

³⁴ Aleksis Kiven arkistoon (SKS KIA) kuuluvien käsikirjoitusversioiden digitoidut kuvat
löytyvät *Tiet läheteisiin* -sivustolta: <http://nebu.finlit.fi/kivi/>. Ks. runon kirjoitusprosessista
Kokko 2016.

”Sota”-runossa aavemainen liminaali korostuu vahvasti runon käsikirjoitusversioissa, joissa esiintyy monenlaisia haamuja ja joissa sankarin kuolemanjälkeiseen olomuotoonkin viitataan sanalla ”haamu”. Kuitenkin myös julkaistu runoteksti koskettelee aavemaisen liminaalin kysymyksiä verratessaan sotureita peikkoihin (haamuihin) ja kuvatesaan taistelutantereella niittävää Tuonelan enkeliä. Aavemainen liminaali tuo tässä runossa esiin sotureiden luonnetta elämän ja kuoleman välitilassa sekä kumman läsnäoloa taistelukentällä.

Myrsky – matka kuolemaan?

Niin ikään *Kirjallisessa Kuukausilehdessä* julkaistu ”Myrsky”-runo kuvaa merimiesten matkaa myrskyn ja meren yli ja lopulta miesten paluuta kotisatamaan. Merellä kohdattu ukkosmyrsky on rajua:

Tuuli myrskyks' käy, ja hirmuisessa kaaress',
yli taivaan kestäin, etelästä pohjaan,
ukkospilvi päälle karkaa uhkaileva,
ankara ja täynnä metelii ja pauhuu,
niinkuin päivä tuomion, ja aallot riehuu,
kihisee ja temmeltää ja pehtaroitsee
ympär laivan, kuni hurjat lohikäärmeet,
kuiskain miesten korviin kuolon kylmää kieltä. (Kivi 1984: 56.)

Matka meren yli on tyypillinen ihmiselämän vertauskuva kirjallisuudessa (ks. esim. Rostek 2011). Tarkastelenkin seuraavassa ”Myrskyä” kuvauksena merimiesten matkana kuolemaan ja liminaalilana elämän ja kuoleman välillä.

”Eksyneessä immessä” impi vaelttaa salamoidessa kohti kuolemaansa. ”Myrsky”-runossa puolestaan ”Leimahtaapa pilvein alla, Ukon nuolet / ovat lentämässä maan ja taivaan välissä” (Kivi 1984: 56). Kuten ”Eksyneessä immessä”, myös tässä runossa ukkosmyrsky alkaa yön laskeutuessa, päivän ja yön taitteessa. Sekä ”Myrskyssä” että *Ossianin lauluissa* esiintyy puolestaan myrskyssä kuultava kuoleman ääni. Kiven runossa aallot kuiskailevat ”miesten korviin kuolon kylmää kieltä”. *Ossianin lauluissa* ”Striden skockas, en storm, kring oss, / Dödens isade stämman hör (Kuoleman jäinen ääni kuuluu)” (Macpherson 1842: 225). (Tanskanen 1970: 96.)

Ossianin lauluissa esiintyy runsaasti myrskyjen kuvausta ja haamut kuvataan usein juuri myrskyn ympäröimänä (Blair 1996: 389). Fingalosuudessa kuolleiden henkiä verrataan myrskyn ratsastajiin, joiden toivotaan tuovan kuolleet soturit merten yli kuolleitten valtakuntaan (Bysveen 1982: 118). J. V. Lehtonen on puolestaan korostanut myrskyn ja ”rajutuulien” kuvausten yhteyksiä *Ossianin lauluihin* Kiven tuotannossa ja huomionut, että haamut nostavat *Ossianin lauluissa* useasti rajuilmoja sekä kiitävät myrskyn siivillä, pukunaan liekehtivä salama (Lehtonen 1928: 140; 306; ks. esim. Macpherson 1846: 55). Teoksessa vainajien haamut myös lähettävät salamoita maan päälle (Macpherson 1842: 140; Tanskanen 1970: 136). Eräessä kohdassa tällaista salamaa kuvataan sanoilla ”död-förkunnande” (Macpherson 1842: 153; Tanskanen 1970: 136), joka voidaan suomentaa kuolemaa kylväväksi. Ukkosmyrskyn voikin tulkita ilmentävän

kyseisissä Kiven runoissa liminaaltilaa, jossa aaveet ja kuolemanläheisyys ovat vahvasti läsnä.

Tutkimieni runojen henkilökuvauksessa esiintyy kiinnostavaa *Ossianin lauluihin* viittaavaa samankaltaisuutta. Samoin kuin ”Sota”-runon satureita, myös ”Myrsky”-runon merimiehiä verrataan peikkoihin (Lehtonen 1928: 380). Merimiesten kasvot ”loistaa kelmeät kuin peikkoin” salamoiden välkkeessä (Kivi 1984: 57). Ja samoin kuin merimiesten kasvot ”loistavat”, niin ”Eksyneen immen” impihaamu kimmeltää.

Merimiesten kuvaus ”Myrskyssä” muistuttaa siis tapaa, jolla *Ossianin lauluissa* luonnehditaan tuonpuoleiseen vahvasti linkittyneitä satureita ja jolla muiden käsittelemieni runojen liminaaltilassa olevia hahmoja kuvataan. Runon merimiehet ovatkin tietynlaisia satureita taistellensa myrskyä vastaan. Myrskyn ääniä myös verrataan runossa sodankäynnin ääniin: ”Miehet kiipee, vetää, köydet myrskyssä vinkuu, / mastot narisee ja purjeet tuimast’ pläikkyy / niinkuin sodassa kiväärein sekapauke” (Kivi 1984: 57). Vastavuoroisesti ”Sota”-runossa sodan ääniä verrattiin myrskyn ääniin.

Samalla tavoin kuin soturit olivat läheisemmin yhteydessä kuolemaan kuin tavalliset kuolevaiset, niin myös merimiesten ammattiin kuului aina vaara, uhka hukkumisesta.³⁵ Hukkumisen uhka on puolestaan suurimmillaan juuri myrskyssä. Näin ollen myös merimiesten eksistenssin voi nähdä lomittuvan vahvemmin tuonpuoleisuuden kanssa kuin monien muitten ihmisryhmien. ”Myrskyssä” merimiesten voi tulkita ilmentävän tietynlaista aavemaista olemisen tapaa, jossa erilaiset eksistenssit ovat läsnä samanaikaisesti ja jossa tuonpuoleisuuden läsnäolo konkretisoituu.

Merimiesten liminaalisuutta ”Myrsky”-runossa korostaa siis juuri *Ossianin* satureihin ja soturihaamuihin viittaava, tuonpuoleisuuden tämänpuoleisuuteen kerrostava vertaus peikkoihin ja loistaviin kasvoihin sekä tapahtumapaikka: ukkosmyrsky. Merimiehet on kuvattu runossa aaveenomaisuutta korostavien piirteiden lisäksi myös sankarillisina. J.V. Lehtonen (1928: 382) on kirjoittanut runon merimiesten sankaruudesta eritoten runon käsikirjoitusversion yhteydessä, jonka alkupuoli on hänen mukaansa ”näyttänyt heikot ihmislapset järkyttävässä taistelussa luonnon valtaviin voimien kanssa ja herättänyt lukijassa myötätuntoa tämän taistelun sankareita kohtaan”. *Ossianin laulut* on ennen kaikkea sankariepos, ja sankarit ne teoksen henkilöahmot, jotka Kivelle Bergbomille kirjoitetun kirjeen mukaan olivat erityisen läheisiä.

Liminaalisuuden paikkoja ovat Leersseenin mukaan maan ja meren väliin sijoittuvat välitilan paikat, kuten satamat (Leersseen 1998: 3). Julkaistu ”Myrsky”-runo loppuukin ”kodon sadaman” näkemiseen. Runon pintatasolla merimiehet vaikuttavat selviävän myrskystä hengissä. Myrsky laantuu, aurinko nousee. ”Terve elon, toivon lähettiläs, terve!” huutavat merimiehet riemuiten laivan kannelta, katsoessaan kyynelsilmin kotisatamaa (Kivi 1984: 58). Julkaistu ”Myrsky” päättyy tähän, käsikirjoitusversio jatkaa paljon pidemmälle kuvaten kotia ja sen maisemia, Lehtosen sanoin seuraavasti (Lehtonen 1928: 382): ”Ja heistä tuntuu kuin olisivat he jossakin ihmeellisessä onnen maassa, tarinoiden kuvailemassa, kun kotoi-

³⁵ Kuolemanvaara on keskeinen motiivi merikirjallisuudessa (Uola 2004: 397).

sen koiviston vieno henkäys leikkii heidän kiharissaan.” *Ossianin lauluihin* viittaavat piirteet, merimiesten yhteys ossiaanisiin liminaalitalan sankarisotureihin, myrskyn tulkitseminen liminaalitalan kontekstissa ja kotisataman kuvaaminen käsikirjoitusversiossa reaalitodellisuudesta poikkeavassa, tarunhohtoosessa valossa, kuten Lehtonenkin toteaa, avaa mahdollisuuden tulkinnalle, jossa merimiehet kuolivatkin myrskyssä ja päätyvät runon lopussa kuolemanjälkeiseen maailmaan – toisenlaiseen kotisatamaan.

Käsikirjoitustoisonnon koti vaikuttaa paratiisimaiselta Onnelalta. Kotisatamaa kutsutaan käsikirjoitusversiossa ”toivon maaksi”, joka sijaitsee vuoristoosessa maisemassa (Kivi 1984: 61). Maisemalle löytyy vastine *Ossianin laulujen* kelttiläisen mytologian paratiisimaisesta ”Otherworldista”, joka sijaitti kukkuloilla ja jonka ihanuus sai soturit kohtaamaan kuoleman taistelukentällä ylevästi ja ilolla. (Bysveen 1982: 117–119.) Toisonnon lopussa tuuli leikkii merimiehen kiharissa ja ”autuas on hetki meren sankareille” (Kivi 1984: 62). Sanaa sankari tai tuulen liehuttamia kiharia ei mainita julkaistussa runossa. Olisivatko runon merimiehet purjehtineet kuolemaansa tietämättään, kuten swedenborgilaisessa maailmankatsomuksessa oli mahdollista (vrt. Mahlamäki 2010: 171)?

Vaikka ei allekirjoittaisikaan runon tulkintaa matkana kuolemaan, aaveenomaisen liminaalin ansiosta erilaiset eksistenssiaaliset tasot kuitenkin selvästi lomittuvat tai kerrostuvat runossa. Myrskyn liminaalitala on jotain muuta kuin elämää tai kuolemaa: se on jotain niiden välillä. ”Eksyneessä immessä” aavemainen liminaali liittyi rakkauden ja kuoleman kysymyksiin ja ”Sota”-runossa taisteluun. ”Myrsky”-runossakin on kysymys taistelusta, mutta vertauskuvallisemmin elämästä taisteluna. Aavemaisen liminaalin avulla toinen todellisuus läpäisee materiaalisen maailman ja muistuttaa olemassaolostaan. Merimiehet (ja lukija) ovat käsitelykyvyn rajoilla olevan ilmiön äärellä.

Tuonpuoleisuuden rajoilla

Olen tutkinut artikkelissani aavemaista liminaalia – kuoleman ja elämän välitilaa – jossa runojen henkilöhaamot eri tavoin, erilaisten tilanteiden vuoksi ovat mutta joka kaikissa runoissa näyttäytyy normaalista eksistenssistä poikkeavana. Henkimaailman yhteys tämänpuoleiseen on voimakasta *Ossianin lauluissa* ja viittaukset teokseen toimivatkin runoissa aavemaisen liminaalisuuden ilmentäjinä. Kiven aikakauden eksistenssiaalisen ”kumman” kategorian tarkastelu tarjoaa uudenlaisen tavan tarkastella Kiven runouden transsendenssia. Tällaista luentaa voi Gavin Hoppsiin (2013) ja viimeaikaiseen kotimaiseen kumman tutkimukseen viitaten kutsua tulkinnaksi, joka tapahtuu ns. reaalitodellisuudesta poikkeavat ontologiat huomioivassa immateriaalisuuden viitekehysessä. Tässä luennassa jätetään auki missä määrin runoissa kuvatut ilmiöt (kuten aaveet ja henget) ovat runojen maailmassa yliluonnollisia vaiko vain kummia (outoja mutta luonnollisia).

Vaikka runot käsittelevät erilaisia aiheita, neidon vaellusta ja rakkautta taivaallista ylkää kohtaan, sotaa sekä myrskyä merellä, niissä esiintyy kaikissa samalla tavoin rakennettua aavemaisen liminaalitalan kuvausta. ”Eksynyt impi” -runon neito siirtyy myrskyn alkamisen myötä liminaaliin, aavemaiseen välitilaan. ”Impihaamu” on henkimaailman todellisuutta hohkaava hahmo, ylkä puolestaan liminaalisankari. ”Sota”-runon miljöön ja henkilöt ovat lähtökohtaisesti liminaaleja: taistelukentällä riehuu lisäksi henkiolento, Tuonelan enkeli. Sodankäynnin ääniä verrataan myrskyn ääniin ja toisin päin. ”Myrsky”-runoakin voi tulkita liminaalin viitekehyksessä. Eksynyt impi ja merimiehet loistavat salamoiden valossa. Ukkosmyrskyssä henget ovat läsnä. Salamaniskujen valossa elävän ja kuolleen, läsnäolon ja poissaolon sekä todellisen ja imaginaarisen dikotomiat kyseenalaistuvat.

Tämän ja tuonpuoleisuuden rajat näyttäytyvät runoissa monin tavoin huokoisina. Runot kuvaavat myös äärimmäisiä tilanteita. ”Eksyneessä immessä” neito on ensin yksin pelottavassa metsässä keskellä ukkosmyrskyä, sitten hän on kauhuissaan peikkojen ympäröityä hänet. Lisäksi kohtamista ylimalaisen henkiolennon kanssa voi pitää inhimillisen kokemuksen äärirajoille sijoittuvana. Sota ja myrsky ovat puolestaan kriisitilanteita, jotka vievät inhimillisten kokemusten äärirajoille. Äärirajoilla olemisen voi puolestaan herkistää kummalle (Honkasalo & Koski 2017), ja kumman kuvaaminen taiteessa korostaa äärirajoilla olemisen ja liminaalisuuden erityisyyttä.

Miksi tutkimissani Kiven runoissa sitten esiintyy aavemaista liminaalisuutta, haamuja ja muita henkiolentoja? 1800-luku oli tietenkin haamujen vuosisata, mutta kumman kuvaamisella on ollut muutkin syyt kuin muodin mukana meneminen. Kiven runoissa liminaali aavemaisuus on yksi merkitystaso, joka nostaa lukijansa eteen 1800-luvun puolivälin immateriaaliin ja henkimaailmaan avautuvan, nykyperspektiivistä ”kummaan” assosioituvan maailmankuvan, jota ei ole vielä perinpohjaisesti tutkittu, Swedenborgin ajattelun merkitystä lukuun ottamatta (Mahlamäki esim. 2010). Romantiikka ja romantiikan ajan kirjallisuus, kristinusko (moninaisine, myös mystisine ilmenemismuotoineen) ja kansanusko tarjosivat kaikki omia visioitaan immateriaalisesta (vrt. Pettersson 2016: 20) ja kummasta, ja Kivi kirjoitti näiden erilaisten näkemysten leikkauspisteessä.

Jotta Kiven haamujen merkitykset todella avautuisivat aikansa kontekstissa, vaadittaisiin lisää tutkimusta 1800-luvun kummaan assosioituvista aatevirtauksista sekä myös muidenkin kirjailijoiden kuin Byronin tuotannon aavemaisuuden analyysia. Kiven runouden subliimin ja liminaalin yhteyksien analyysi tarkentaisi kuvaa entisestään. Viimeaikainen esoteriatutkimus on avannut väyliä kumman tarkastelulle erityisesti 1800-luvun lopun kirjallisuudessa, mutta aihepiiri kaipaa vielä entistä laajempaa ja moninaisempaa tutkimusta vuosisadan alun ja puolenvälin osalta.

LÄHTEET

Kaunokirjallisuus

Kivi, Aleksis 1984: *Kootut teokset. IV osa: Runot ja kirjeet*. Viides, tarkistettu laitos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Muut lähteet

- Aleksis Kiven digitaalinen arkisto: Saatavissa: *Tiet lähteisiin – Aleksis Kivi SKS:ssa*. Toim. Ilkka Välimäki (päätoimittaja), Eeva-Liisa Haanpää, Satu Heikkinen, Irma-Riitta Järvinen, Sakari Katajamäki, Klaus Krohn ja Tarja Soiniola. Helsinki: SKS 2007. URL: <http://www.finlit.fi/kivi/> [1.6.2020]
- Beatty, Bernard 2013: ”Determining Unknown Modes of Being. A Map of Byron’s Ghosts and Spirits.” Teoksessa Gavin Hopps (ed.), *Byron’s Ghosts: The Spectral, the Spiritual and the Supernatural*. Liverpool English texts and studies 62. Liverpool: Liverpool University press, 30–47.
- Berger, Peter and Justin Kroesen (eds.) 2016: *Ultimate Ambiguities. Investigating Death and Liminality*. New York, Oxford: Berghahn.
- Blair, Hugh 1763/1996: ”A Critical Dissertation on the Poems of Ossian.” Teoksessa Howard Gaskill (ed.), *The Poems of Ossian and Related Works*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 343–399.
- Bysveen, Josef 1982: *Epic Tradition and Innovation in James Macpherson’s Fingal*. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Anglistica Upsaliensia 44. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Derrida, Jacques 1994: *Specters of Marx: the Stage of the Dept, the Work of Morning, and the New International*. New York: Routledge.
- Dwyer, John 1991: ”The Melancholy Savage: Text and Context in the Poems of Ossian.” Teoksessa Howard Gaskill (ed.), *Ossian Revisited*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 164–206.
- Furst, Lilian R. 2005: ”Lighting Up Night.” Teoksessa Michael Ferber (ed.), *A Companion to European Romanticism*. Malden, MA: Blackwell Publishing, 505–521.
- Gaskill, Howard (ed.) 1991: *Ossian Revisited*. Edinburgh: Edinburgh University Press
- Gaskill, Howard (ed.) 1996: *The Poems of Ossian and Related Works*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Gaskill, Howard (ed.) 2004: *The Reception of Ossian in Europe*. London, New York: Thoemmes Continuum.
- Genep, Arnold van 1909/2019: *The Rites of Passage*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Grünthal, Satu 2018: ”Eksynyt impi, Kristuksen morsian.” Teoksessa Reeta Holopainen, Sakari Katajamäki ja Ossi Kokko (toim), *Ihmissydän. Henkilöitä ja kohtaloita A. Kiven maailmoissa*. Helsinki: ntamo, 181–188.
- Grünthal, Satu 1997: *Välkkyvän virran kalvo. Suomalaisten kaunokirjallisten balladien motiivit*. Helsinki: SKS.
- Honkasalo, Marja-Liisa ja Kaarina Koski 2017: *Mielen rajoilla. Arjen kummat kokemukset*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1432. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Honkasalo, Marja-Liisa 2017: ”Kirjoituksia elämästä.” Teoksessa Marja-Liisa Honkasalo ja Kaarina Koski (toim.), *Mielen rajoilla. Arjen kummat kokemukset*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 11–84.
- Hopps, Gavin 2013: ”Introduction: The Re-Enchantment of Romanticism.” Teoksessa Gavin Hopps (ed.), *Byrons’ Ghosts: The Spectral, the Spiritual and the Supernatural*. Liverpool English texts and studies 62. Liverpool: Liverpool University press, 1–29.
- Karhu, Hanna 2016: ”Rakastunut myrskyävän meren äärellä – ’Ruususolmu’ ja subliimin kokemus.” Teoksessa Päivi Koivisto (toim.), *Kanervakankaalla – Näkökulmia Aleksis Kiven runouteen*. Joutsen/Svanen. Erikoisjulkaisuja 1. Helsinki: Suomalainen klassikkokirjasto, Helsingin yliopiston suomen kielen, suomalais-ugrilaisen ja pohjoismaisten kielten ja kirjallisuuksien laitos, 280–290. <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fe2016121431393> [25.6.2020]
- Keskitalo, Marjo 2015: ”En minä täällä haluaisi olla”. *Liminaalisuus subjektin kriisin ilmentäjänä Essi Kummun romaanissa Karhun kuolema*. Pro gradu -työ. Oulun yliopisto.
- Kivi, Aleksis 2012: *Kirjeet. Kriittinen editio*. Toimittaneet Juhani Niemi, Sakari Katajamäki, Ossi Kokko, Petri Lauerma ja Jyrki Nummi. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kokko, Ossi 2016: ”Miten Tappelosta kehittyi Sota? Kiven runokäsikirjoituksiinsa tekemistä muutoksista.” Teoksessa Päivi Koivisto (toim.), *Kanervakankaalla – Näkökulmia Aleksis Kiven runouteen*. Joutsen/Svanen. Erikoisjulkaisuja 1. Helsinki: Suomalainen klassikkokirjasto, Helsingin yliopiston suomen kielen, suomalais-ugrilaisen ja pohjoismaisten kielten ja kirjallisuuksien laitos, 92–111. <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fe2016121431393> [25.6.2020]
- Korkeila, Jyrki ja Kaarina Koski 2017: ”Kummat kokemukset, häpeäleima ja psykoosit.” Teoksessa Marja-Liisa Honkasalo ja Kaarina Koski (toim.), *Mielen rajoilla. Arjen kummat kokemukset*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 235–271.
- Leerssen, Joep 1998: ”Ossianic Liminality: Between Native Tradition and Preromantic Taste.” Teoksessa Howard Gaskill and Fiona Stafford (eds.), *From Gaelic to Romantic: Ossianic Translations*. Amsterdam, Atlanta: Rodopi, 1–16.
- Lehtonen, J. V. 1928: *Runon kartanossa. Johdatusta Aleksis Kiven runouteen*. Helsinki: Otava.
- Lehtonen, Maija 1996: ”Topeliuksen enkeleitä.” *Parnasso* 2/1996, 124–133.
- Macpherson, James 1842: *Oisians sånger: efter gaeliska originalet och på dess verslag försvenskade samt med en historisk-critisk inledning och noter försedde*. Förra delen. Kääntänyt Nils Arfwidsson. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner.
- Macpherson, James 1846: *Oisians sånger: efter gaeliska originalet och på dess verslag försvenskade samt med en historisk-critisk inledning och noter försedde*. Sednare delen. Kääntänyt Nils Arfwidsson. Stockholm: P. A. Norstedt & Söner.
- Mahlamäki, Tiina ja Niina Kokkinen 2020: *Moderni esoteerisuus ja okkultismi Suomessa*. Tampere: Vastapaino.

- Mahlamäki, Tiina 2017: ”Tieteen ja uskonnon rajoilla – matka jatkuu.” Teoksessa Marja-Liisa Honkasalo ja Kaarina Koski (toim.), *Mielen rajoilla. Arjen kummat kokemukset*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 321–335.
- Mahlamäki, Tiina 2010. ”Seitsemän veljeksien salattu maa. Emanuel Swedenborgin ideoiden läsnäolo Aleksis Kiven Seitsemän veljestä -teoksessa.” *Sananjalka* 2010, 163–180.
- McDannell, Colleen and Bernard Lang 2001: *Heaven: A History*. Second edition. New Haven and London: Yale University Press.
- Moore, Dafydd 2003: *Enlightenment and Romance in James MacPherson’s Songs of Ossian*. Aldershot: Ashgate.
- Nummi, Jyrki 2007: ”Space and Mind in Seven Brothers: The Case of the Pale Maiden.” *Journal of Finnish Studies*, 1/2007, vol 11, 4–19.
- Nyqvist, Sanna ja Outi Oja 2018: *Kirjalliset väärennökset. Huijauksia, plagiaatteja ja luovia lainauksia*. Helsinki: Gaudeamus.
- Näreaho, Leo 2015: *Kuolemanrajakokemukset*. Tutkimuksista tulkintoihin. Helsinki: Kirjapaja.
- Okkonen, Onni 1912: ”Ossianin laulujen vaikutus Aleksis Kiven laulurunoteen.” *Valvoja*, 20–32.
- Pettersson, Torsten 2016: ”Onni ja yksinäisyys. Aleksis Kiven traaginen runomaailma.” Teoksessa Päivi Koivisto (toim.), *Kanervakankaalla – Näkökulmia Aleksis Kiven runouteen*. Joutsen/Svanen. Erikoisjulkaisuja 1. Helsinki: Suomalainen klassikkokirjasto, Helsingin yliopiston suomen kielen, suomalais-ugrialaisten ja pohjoismaisten kielten ja kirjallisuuksien laitos, 10–27. <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fe2016121431393> [25.6.2020]
- Pulkkinen, Risto 2012: *Suomalainen kansanusko. Samaaneista saunatonnttuihin*. Helsinki: Gaudeamus.
- Pajari, Ilona 2013: ”Sotien vaikutus kuolemankulttuuriin. Esitelmä Tieteiden yössä Tieteiden talolla 10.1.2013.” *Thanatos* 1/2013, vol 2. URL: https://thanatosjournal.files.wordpress.com/2012/12/pajari_sotien-vaikutus-kuolemankulttuuriin1.pdf [25.6.2020]
- Rostek, Joanna 2011: *Seaing through the Past: Postmodern Histories and the Maritime Metaphor in Contemporary Anglophone Fiction*. Amsterdam: Editions Rodopi.
- Seutu, Katja 2016: ”’Maa, taivas, miksi niin autuaasti hymyit?’ ’Niittu’ ilmestyksen paikkana. Teoksessa Päivi Koivisto (toim.), *Kanervakankaalla – Näkökulmia Aleksis Kiven runouteen*. Joutsen/Svanen. Erikoisjulkaisuja 1. Helsinki: Suomalainen klassikkokirjasto, Helsingin yliopiston suomen kielen, suomalais-ugrialaisten ja pohjoismaisten kielten ja kirjallisuuksien laitos, 301–310. <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fe2016121431393> [25.6.2020]
- Stafford, Fiona 1996: ”Introduction: The Ossianic Poems of James Macpherson.” Teoksessa Howard Gaskill (ed.), *The Poems of Ossian and Related Works*. Edinburgh: Edinburgh University Press, v–xxi.
- Stafford, Fiona J. 1988: *The Sublime Savage: James Macpherson and the Poems of Ossian*. Edinburgh: Edinburgh University press.

- Sääskilähti, Nina 2016: ”Konfliktinjälkeiset kulttuuriympäristöt, muisti ja materiaalisuus.” *Tahiti* 1/2016. URL: <http://tahiti.fi/01-2016/tieteelliset-artikkelit/konfliktinjälkeiset-kulttuuriympäristöt-muisti-ja-materiaalisuus/> [25.6.2020]
- Tanskanen, Taimi 1970: *Ossian Suomen kirjallisuudessa Aleksis Kiven vuosikymmenellä*. Kirjallisuuden laitoksen julkaisuja. Tampereen yliopisto, Tampere.
- Tarkiainen, Viljo 1934: ”Taivas, helvetti ja muita uskonnollisia piirteitä Aleksis Kiven runoudessa.” Teoksessa *Aleksis Kiven satavuotismuisto. 10.X.1934. Kirjallisuudentutkijain seuran vuosikirja III*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 14–41.
- Tracy, Ann Blaisdell 1981: *The Gothic Novel, 1790–1830: Plot Summaries and Index to Motifs*. Lexington, Kentucky: The University Press of Kentucky.
- Turner, Victor 1969/2007: *Rituaali. Rakenne ja communitas (The Ritual Process: Structure and Anti-Structure, 1969.)* Suom. Maarit Forde. Helsinki: Summa.
- Uola, Kirsi 2004: *Vastakohtien meren ristiriitainen sankari. Suomalainen merikirjallisuus – oppositioasetelmia ja rajanvetoja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 949. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Uuden etsijät.com-sivusto*: <https://uudenetsijat.com/> [25.6.2020]
- Vanhan kirjasuomen sanakirja. Ensimmäinen osa A–I*. 1985. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Valtion painatuskeskus.

Kirjoittaja

Hanna Karhu, FT, tutkija
hanna.karhu@helsinki.fi

